

ציון

העורכים: נדב נאמן, ורד נעם, שמואל פיינר, מרים פרנקל

מזכיר המערכת: יחזקאל חובב

שנה פו • א • תשפ"א

רבעון לחקר תולדות ישראל
החברה ההיסטורית הישראלית • ירושלים

התוכן

5	יוסף מרקוס: ההגבלות על כניסת טהורים למקדש: בין המקרא לספרות התנאית
31	משה יגור: עזרא באשקלון: מסורת ימי ביניימית מקומית בהקשרה הגאופוליטי
57	בנימין בראון: פולמוס אוסטרסא וחוג הבעש"ט: 'החזרה הכללית' לפולמוס החסידים והמתנגדים?
99	עוז בלומן: 'ברפי פשלו מרוב תעות בשדות זרים': הלל צייטלין כ'חוזר בתשובה'
121	אודי כרמי: עיצובה של תרבות הגוף הישראלית: 'האנציקלופדיה לספורט ולתרבות הגוף' כספרות קנונית
	ספרים ודברי ביקורת
145	פרנק פולק: מסורות מוצא בין המקרא לתרבות היוונית (על: גיא דרשן, אָרר המבול: סיפורי מוצא במקרא ובאגן הים התיכון המזרחי)
154	אסף ידידיה: הפרק השני בחקר האורתודוקסייה (על: יוסף שלמון, ובחקתיהם לא תלכו: נתיבות בחקר האורתודוקסיה)
159	עדה גבל: חקר החברה החרדית: המקרה של פועלי אגודת ישראל (על: יוסף פונד, פרולטרים דתיים התאחדו! פועלי אגודת ישראל – אידיאולוגיה ומדיניות)
165	מספרות המחקר
169	ספרים שנתקבלו במערכת
IV	תקצירים באנגלית

ספרים ודברי ביקורת

מסורות מוצא בין המקרא לתרבות היוונית

מאת פרנק פולק

גיא דרשן, אָחַר המבול: סיפורי מוצא במקרא ובאגן הים התיכון המזרחי (ספריית האנציקלופדיה המקראית, לה), מוסד ביאליק, ירושלים תשע"ח, כד+376+viii עמ'

הקשרים והצדדים המשותפים שבין עולם המקרא ובין התרבות היוונית העסיקו את פרשנות המקרא ואת המחקר הקלסי מאז שטוֹדֶר ובאומגרטנר, ששמו לב להקבלות היווניות לנדר יפתח.¹ התעניינות זו הלכה וגברה בדורות האחרונים בעקבות ההקבלות שהציע החוקר האמריקני ג'ון ון סטרס, בייחוד בשל השילוב של מיתוס קוסמולוגי, גנאלוגיה והיסטוריוגרפיה.² לכך מצטרף גם העניין הרב שהמחקר ההיסטורי מוצא בים התיכון כגורם המקשר בין אזורים שונים ותרבויות שונות, בעיקר דרך המסחר. תרומה מקורית חשובה לחקר סוגיות אלה מרים כעת חיבור מקיף מאת ד"ר גיא דרשן,³ על סיפורי המוצא והכתיבה הגנאלוגית בספרות היוונית ובסיפורי התורה. דוגמאות מרכזיות לסוגת סיפורי המוצא הן אילן היוחסין עם ההערות הנלוות הקשורות בדמויות הנזכרות בו, והפרשיות על הממצאים הראשונים ואבות האומנויות, כגון בבראשית ד–ה. מאחר שסיפורים מן הסוג האחרון נמצאים גם במיתולוגיה הפיניקית, שפילון איש גבל מציג בתוך מסגרת גנאלוגית מובהקת, מסיק דרשן שהן הספרות היוונית הן סיפורי המקרא שאבו סוגות אלה ממקור משותף – פיניקי, סורי או מזרחי במובן כללי יותר. רקע קדום יותר מוצא המחבר ברשימת המלכים השומרית, אשר מונה, כמו ספר בראשית, רצף של דורות מאריכי ימים לפני המבול ורצף נוסף אחריו. את המעבר למרחב השמי המערבי מספק לו הציון ל'שבעה עשר מלכים יושבי אוהלים' המשוקעים בתוך רשימת מלכי אשור.⁵

- 1 עיינו למשל: Gottlieb Ludwig Studer, *Das Buch der Richter grammatisch und historisch erklärt*, Bern 1842, pp. 292–293; Thomas C. Roemer, 'Why Would the Deuteronomists Tell about the Sacrifice of Jephthah's Daughter?', *Journal for the Study of the Old Testament*, 77 (1998), pp. 27–38. על קשרי המסחר והתרבות הרבים בין יוון ובין הלבנט במשך תקופות הברונזה והברזל ראו להלן, הערה 9.
- 2 עיינו: John van Seters, *Prologue to History: The Yahwist as Historian in Genesis*, Louisville, KY 1992, pp. 78–103.
- 3 חיבור זה, יסודו בעבודת מחקר שהגיש ד"ר דרשן באוניברסיטה העברית בירושלים, וכותרתה: סיפורי ראשית בכתיבה הגנאלוגית של ישראל ויוון: תעודות ספר בראשית לאור הספרות הגנאלוגית היוונית ומסורות נוספות ממזרח הים התיכון הקדום, עבודת דוקטור, תשע"ב.
- 4 עיינו: נתן וסרמן ויגאל בלוך, האמורים: מסופוטמיה בראשית האלף השני לפני הספירה, ירושלים תשע"ט, עמ' 46–53, ושם ספרות. יצוין שלפי סיומה של לוחית זו מדובר בטקס של סעודה/

[ציון – רבעון לחקר תולדות ישראל, שנה פו (תשפ"א)]

חלקו הראשון של הספר עוסק בסיפור המבול ובפרשיות הקודמות לו והבאות בעקבותיו. אם העדות המקראית נמצאת בעיקר בסיפור המבול, בלוח העמים של בראשית י', וברשימות היחס שבבראשית, פרקים ד, ה, יא, הרי שאת עיקר החומר היווני שואב המחבר מן היצירה שנהוג לכנותה 'קטלוג הנשים', הידועה, אמנם חלקית בלבד, מקטעי פפירוס רבים שנתגלו במצרים (לעיתים רחוקות מצטרף לכך ספר ה'גנאלוגיות' של הקטיוס).⁶ 'קטלוג' זה מציג שורה של דמויות נשיות אשר ילדו גיבורים בעלי שם, ובדרך זו ממפה את אילנות היוחסין של הגיבורים השונים, שהם גם אבות של ערים או של אזורים ביוון. תוך כדי כך מסופר בקצרה או במידה מסוימת של הרחבה על קורותיו ומעליו של אותו גיבור.⁷ בשילוב זה של אילנות יוחסין ושל סיפורת מוצא המחבר הקבלה למבנהו של ספר בראשית.⁸ העובדה שפרטי ההשוואה מתאפיינים בדרגות שונות של חזוק, כמו בכל דיון השוואתי, אינה גורעת מתוקפו של טיעון זה, לאור ההנחה ששני

- קרבן למתים (*kispu*) ולא ברשימה גנאלוגית בעלמא. על אף הריחוק בזמן יש להזכיר את אילנות היוחסין שניתח בזמנו Ferdinand Wüstenfeld, *Genealogische Tabellen der Arabischen Stämme und Familien*, Göttingen 1852. על הרקע האנתרופולוגי מעירים: Roy H. Behnke, *The Herders of Cyrenaica: Ecology, Economy and Kinship among the Bedouin of Eastern Libya*, Urbana 1980, pp. 105–115; Alois Musil, *Arabia Petraea III: Ethnologischer Reisebericht*, Wien 1908, pp. 232–233. יש אפוא מקום להשערה שמא מקורה של הכתיבה הגנאלוגית בחשיבה גנאלוגית, שעליה מעידות גם ההתייחסויות הרבות לאבותיו של הגיבור באיליאדה, וכן כתובות מלכים פיניקיות, כגון כתובת 'שפטבעל'. מלך/ גבל. בן אלבעל. מלך. גבל/ ביחמלך. מלך. גבל' (טקסט 5 באוסף H. Donner and W. Röllig [eds.], *Kanaanäische und Aramäische Inschriften*, 1: *Texte*, Wiesbaden 1964, p. 1 טקסט 10, שורות 1–2; טקסט 11; טקסט 18, שורות 1–2; טקסט 41; טקסט 95, שורות 1–3). היה מקום להזכיר את רשימות המלכים המתים מאוגרית, ועיינו: Dennis Pardee, *Ritual and Cult at Ugarit*, Atlanta 2002, pp. 85–88, 195–210. *KTU 1.113 /RS24.257*, בהתייחס אל רשימות אלו מגשרות בין המרחב המסופוטמי ובין האגן המזרחי של הים התיכון. חשוב לציין שרשימה זו ממלאת תפקיד חברתי-דתי: המלכים המתים משמשים בתור *manes* של בית המלוכה ופורשים את חסותם על אוגרית; וגם כאן מדובר בסעודה/קורבן למתים.
- 6 הבסיס הטקסטואלי למחקר זה רחב יותר ממחקרו של ון סיטרס בזכות פרסומים חדשים שעליהם מסתמך המחבר, ובעיקר: Friedrich Solmsen, R. Merkelbach and Martin L. West (eds.), *Hesiodi Theogonia, Opera et Dies, Scutum: Fragmenta Selecta*, Oxford 1990; Glenn W. Most, *Hesiod: The Shield, Catalogue of Women, Other Fragments* (Loeb Classical Library), Cambridge, MA 2007.
- 7 חוקר הספרות ההומרית קקרידיס רואה בספרות זו מעין מפה לשם התמצאות בסבך הקישורים המאפיין את העולם הטקסטואלי של המיתוס היווני. עיינו: Johannes Th. Kakridis, 'Probleme der griechischen Heldensage', *Poetica*, 5 (1972), pp. 152–163.
- 8 יש מקום להבחין בין מעמדו של מי שמוצג כאב/אם של עיר או של קבוצה אתנית, לרבות כל בניה של אותה עיר/קבוצה אתנית, ובין מעמדו של מי שמוצג כאב/אם של שושלת מלכים או בית אצולה. במיתוס היווני דמויות כגון דאוקליון והלן, מלכי תסאליה, או קדמוס, מלך תבאי, עומדות בראש אילן היוחסין של משפחה שלטת/בית אצולה, ואילו יעקב ועשו מייצגים אומות ולא משפחות מיוחסות בלבד. על אף הדמיון בסוגה הספרותית ניכר כאן הבדל חשוב בדרכי החשיבה ובמבנה החברתי שמאחורי החוות האחידה. במקרא מצינו דוגמה לחשיבות אילן היוחסין של דמות

הגופים הספרותיים שאבו ממקור שלישי, ובשניהם הותאמו היסודות השונים לתנאים החברתיים והתרבותיים של הספרות הקולטת (בבחינת אויקוטיפוס).

ניתוח זה מאפשר למחבר להצביע על סיפור המוצא כאחד היסודות העיקריים בספר בראשית, ובמובן רחב יותר, בסיפורי התורה בכללם. ואולם, המחבר אינו מוצא את הגורם לצדדים שווים אלה במגע ישיר ובהשפעה מיידית בין יוון ובין ישראל הקדומה, אלא בכך ששני מרחבים ספרותיים אלה ינקו ממקור שלישי משותף, שאותו הוא מוצא בפניניקה או במרכז תרבותי אחר במרחב הסורי-האנטולי. את התקופה שבה אומצו מוטיבים אלה הוא מתארך למאה השביעית, שהיא שיא 'התקופה המזרחית' בתרבות היוונית.⁹

במרכז הדיון בהקבלות בין המקרא לספרות היוונית עומדים שני תחומים עיקריים: ראשית האנושות, מבריאת האישה ועד צאצאיו של גיבור המבול, וגיבורי התרבות הראשונים ואבות האומה. התחום הראשון והעיקרי הוא סיפור המבול והתפתחות האנושות בעקבות שבר זה. אם גיבור המבול היווני דאוקליון מקביל לנוח, הרי ששלושת בניו של נוח, שמהם משתלשלות שלוש משפחות העמים, שם הם ויפת, מקבילים לשלושת בניו של דאוקליון: הֶלֶן, הוא אבי הֶלֶנִים,¹⁰ ושני אחיו, מְגֶנְס וּמְקֶדוֹן, המציינים אזורים מדרום מזרח לתסאליה ומצפון לה. אף ישנה הקבלה

מיוחסת בהצגת 'עֶזְרָא בֶן שְׂרָיָה בֶן עֶזְרִיָּה בֶן חֶלְקִיָּה בֶן שִׁלּוֹם בֶּן צְדוֹק... בֶּן פִּינְחָס בֶּן אֶלְעָזָר בֶּן אֶהֱרָן הַכֹּהֵן הָרִאשׁוֹן' (עזרא ז, א-ה).

9 בהבלטת השפעתה של התרבות הפניקית במאה השביעית והשישית הולך המחבר בעקבותיו של ולטר בורקרט: *Walter Burkert, The Orientalizing Revolution: Near Eastern Influence on Greek Culture in the Early Archaic Age*, Cambridge, MA 1992. בורדמן מוצא את מקורו של הסגנון השאול מן המזרח בחיקוי מלאכת המתכת של אמנים-חרשים ממוצא סורי, ולא דווקא בערי פניקיה: *John Boardman, Early Greek Vase Painting 11th–6th Centuries BC: A Handbook*, London 1998, pp. 83–86, 141–144. כבדי משקל, כגון ריבוי הכלים המינואיים-המיקיניים באוגרית, מעידים על קשרי מסחר ותרבות כבר בתקופת הברונזה המאוחרת; עיינו: Marguerite Yon, *The City of Ugarit at Tell Ras*, Winona Lake, IN 2006, pp. 119, 145, 151–155. כיסון יצוין כד המרכבה המיקיני שנתגלה בתל דן (קבר 387). עיינו: אברהם בירן, דן: 25 שנות הפירה בתל דן, תל אביב 1992, עמ' 103–108. על חידוש קשרים אלה בתקופת הברזל מצביעים, החל במאה העשירית-התשיעית, הממצאים באל-מינה שבצפון סוריה, ליד אל'ח' ושפך האורונטס. עיינו: Leonard Woolley, *A Forgotten Kingdom*, Harmondsworth 1953, pp. 171–175; John Boardman, *The Greeks Overseas*, London 1980², pp. 38–44. ביוון נתגלו ממצאים חשובים בלפקנדי שבאי אבויה. עיינו: Mervyn Popham, H. Hatcher and A.M. Pollard, 'Al Mina and Euboea', *The Annual of the British School at Athens*, 75 (1980), pp. 151–161; Hans-Georg Niemeyer, 'Die frühe phönizische Expansion im Mittelmeer', *Saeculum*, 50 (1999), pp. 153–175, esp. pp. 159–162.

10 יש לזכור שהֶלֶן מוצג כמלך תסאליה, על פי קטע 6 במהדורה של וסט ומרקלבך (לעיל, הערה 6). בשולי הדברים יצוין שבספרות היוונית הקדומה יותר, באיליאדה, הכינוי 'הֶלֶנִים' משמש לתושבי דרום תסאליה בלבד (איליאדה ב, 684), והכינוי הֶלֶס מציינ את האזור הדרומי של תסאליה, פֶּתִיָּה (שם, שורה 683, והשוו למשל: ט, 395; ועיינו בקטע 7 על פי המהדורה של וסט ומרקלבך, שם). מבחינה זו שונה מעמדם של הֶלֶן ואחיו מבניו של נוח, שאליהם מתייחסים כל עמי המזרח מעולם ועד מצרים ויוון/יוניה.

לשלושת בניו של הלן – שני 'שבטי' היוונים הידועים, האֵזֵלִים והדוֹרִים, וקֶסוֹתוֹס, שבנו יוֹן מייצג את השבט השלישי, היוונים. אם כן, התמונה בספרות היוונית מגובשת פחות מאשר במסורת המקראית, אבל ישנו צד יציב: כמו בפרשת נוח והמבול, הצגת כל הדורות עומדת בסימן שלושת הבנים המשמשים אבות לאומות שאת שמן הם נושאים.¹¹

גם בהמשך הסיפורים השונים על המבול מוצא המחבר הקבלה בין המקרא ובין הכתיבה הגנאלוגית היוונית. אם בעקבות המבול מסופר על נוח שהוא נוטע כרם ומשתכר (בראשית ט, כ-כז), הרי שעל בנו של דאוקליון, אוֹרְסְתָאוֹס,¹² מסופר שהוא עבר מתסאליה לאֵיטוֹלִיס (אזור חקלאי ברובו מדרום-מערב לתסאליה) וגילה שם את הגפן; לסיפור על השכרות מיין בעקבות המבול הוא מקשר את סיפור בנות לוט המשקות את אביהן יין כדי להרות ממנו. עוד מצביע המחבר על הצדדים השווים בין סיפורי המקרא ובין החומר היווני בשתי פרשיות שקדמו למבול. נושא אחד הוא האישה כמקור הרע בעולם. במקרא בא רעיון זה לידי ביטוי בפרשת הגן בעדן והאישה שמתפתה לאכול מפירות 'עץ הדעת טוב ורע'. הפרה זו של האיסור האלוהי המפורש מביאה לעול העבודה הקשה, לחבלי הלידה ולגירוש האדם מן הגן בעדן. על פי המיתולוגיה היוונית האישה הראשונה, פֶּנְדוֹרָה, נוצרה על פי החלטת ראש הפנתאון, זאוס, כדי להיפרע מן האנושות אחרי שפרומֶתאוֹס, שיצר את בני האדם הראשונים, פגע בו בגנבת האש ובבחירת חלקי הקורבן המגיעים לאלים.¹³

נושא אחר שהמחבר מוצא בו צדדים שווים הוא קיצור ימיהם של בני הדור הגולדים מזיווגי האלים עם בנות האדם. הפרשה המקראית שמכילה עקבות פוליתאיסטיים ברורים בציון והותם של האבות המולידים בתור 'בני האלהים' וברמוז לגיל המופלג של צאצאיהם, אלים למחצה (בראשית ו, ב-ג), מקבילה למיתוס היווני במספר פרטים. המוטיב הראשון הוא מוצאם של הגיבורים, המוצגים כאלוהיים למחצה בזכות אביהם האלוהי; והשני הוא רצונו של ראש הפנתאון לשים קץ למעמדם המיוחד של צאצאים אלה. הקטע שנשמר ב'קטלוג הנשים' מדבר על רצון לשמור

11 זה המקום להצביע על מקבילה נוספת. המיתוס ההודי מייחס לגיבור המבול, מְנוּ (השביעי במספר בסדר המחזורי בקוסמולוגיה ההודית), שורה של צאצאים שמהם השתלשלה האנושות כולה. עיינו: Jan Gonda, *Vedic Literature (A History of Indian Literature, I/1)*, Wiesbaden 1975, pp. 389–390; Hermann Usener, *Die Sintfluthsagen*, Bonn 1899, pp. 25–31 (שם, עמ' 357–360) מייחס את החיבור שבו מופיע מיתוס המבול בזהירות למאה השמינית לפני סה"נ. במיתוס ההודי מוצג הגיבור הניצל מן המבול, מְנוּ, כאבי האנושות, בניגוד למיתוס המבול המסופוטמי המסתיים, כפי שדרשן מדגיש בדין, בהרחקת הגיבור הניצל מעולם האדם. ושם המיתוס ההודי מצביע על מסורת מבול נוספת, שהייתה רווחת במקום מסוים במזרח, והשפיעה על המיתוס היווני של דאוקליון והלן.

12 מסורת זו נמסרת בשמו של הגנאלוג-ההיסטוריון-הגאוגרף הקטיוס, המייחס לדאוקליון שלושה בנים אחרים; הלן מוצג בתור נכדו של דאוקליון.

13 אני תוהה אם הקבלה זו מבוססת דיה, שהרי בסיפור היווני שלח זאוס את פנדורה להתנקם בפרומֶתאוֹס, ואין היא אלא כלי בידי לפתות את אחיו של פרומתאוס, אפיתאוס, המאופיין בשמו בתור 'החושב לאחר מעשה'. סיפור הגן בעדן מציג חלוקת תפקידים שונה: האישה מתפתה, והנחש מפתה אותה להפר איסור אלוהי מפורש שיש התראה בצידו. נמצא ששתי הנשים ממלאות תפקידים שונים, וגם ההיגיון שבשני הסיפורים שונה לחלוטין.

על הפרדה בין בני התמותה שמקומם על הארץ ובין בני האל־מוות. לפי יצירה זו, האמצעי לכך הוא המלחמה, ולפי קטע מיצירה אחרת, ה'קיפריה' (Cypria), המציגה את האירועים המולכיים אל מלחמת טרויה, זוהי אותה מלחמה גורלית, שבה נספו גיבורים רבים ואחרים מצאו את מותם בדרכם חזרה ואף בביתם.¹⁴ משקל מיוחד יש לייחס לכך שעל פי ה'קיפריה' לא הרצון להפריד בין בני תמותה ובין בני אל־מוות הוא המניע לתוכניתו של זאוס, אלא הכובד המעיק על פני הארץ בגלל ריבוי בני האדם.¹⁵ מאחר שמוטיב זה קשור, בעקיפין, לסיפור המבול המסופוטמי והמקראי (אך נימוקיו שונים מאלה המוצגים שם), סבור המחבר שמקורו של נושא זה בסיפור מבול המציג מסורת שונה מזו המקראית והמסופוטמית כאחד; ומכאן ההשערה שמא המסורת המשתקפת ב'קטלוג' וב'קיפריה' נשענת על גרסה אלטרנטיבית של סיפור המבול שנוצרה בסוריה או אי שם במזרח הקרוב.¹⁶

חלקו השני של הספר עוסק ב'ממציאים ראשונים' בתור גיבורי תרבות, ובבני אדם שהיו לאבותיה של קבוצה אתנית. הדיון בנושאים אלה פותח ברעיון שהאלים הם מקור הידע, כגון המיתוס המסופוטמי על שבעת החכמים הקדמונים, ה'אפֶּפְלוֹ', וביוון המיתוס על פרוֹמֶּתאוס, שגילה בסתר לבני האדם את סוד הכנת האש. יש לציין את הרשימה הקצרה בבראשית ד, כ–כב (ואף ה, כט), שבמרכזה עומדים 'אבי ישב אהל ומקנה' ו'אבי כל תפש כנור ועוגב'. בנוסחה קצרה זו מוצא המחבר התאמה צורנית לדפוס הלשוני היווני, 'שהיה הראשון שהמציא',¹⁷ המופיע ב'פורוניס', שירת עלילה מן המאה השביעית שממנה נותרו קטעים ספורים בלבד, וב'קטלוג הנשים', כגון הציון למירמידוניים, המוצגים בתור בוני הספינות הראשונים. כמו במקרא, גם ביוון משתלבים ציונים אלה בתוך אילנות יוחסין.

תופעה זו ניכרת ביתר שאת במובאות מחיבורו של פילון איש גבל. הוא מציג את המיתולוגיה

14 עיינו: Martin L. West, *Greek Epic Fragments from the Seventh to the Fifth Centuries BC*, Cambridge, MA 2003, pp. 13, 64–107. לפי ההקשר של הציון המקוטע שבקטלוג הנשים, שורות 95–119, בקטע 204 לפי וסט־מרקלבאך (לעיל, הערה 6), מכוונת פסקה זו בייחוד למלחמת טרויה, שכן הפתיחה של הטקסט המקוטע מדברת על התחרות שהביאה לנישואי מנלאוס והלנה (שורות 41–93 בקטע 204).

15 עיינו: וסט, פרגמנטים (לעיל, הערה 14), קטע 1, עמ' 80–83.

16 סמך לגישה זו ניתן להביא מסיפור המבול ההודי של מְנו (עיינו לעיל, הערה 11), ובייחוד מסיפור המבול על פי פרקים 12–13 בחיבור 'על האלה הסורית' (*De dea Syria*) המיוחס ללוקיאנוס (אם כי כאן ההנמקה מוסרית, כמו במקרא); עיינו: H.A. Strong and J. Garstang, *The Syrian Goddess*, London 1913, pp. 50–52. עם זאת, ייתכן שבמיתוס היווני השפעת סיפור המבול תניינית, ומקורו של רעיון הקץ שזאוס הביא על הגיבורים בני האלים נמצא בהרהורים על ההיגיון שבסיפור מלחמת טרויה שבה נהרגו גיבורים רבים, על אף מוצאם האלוהי. הרהורים בדבר המניעים שמאחורי דרכי ההנהגה האלוהית נרמזים, כידוע, באודיסיאה א, שורות 32–62.

17 בצורה זו מופיעה הנוסחה בפֶּוּרוֹנִיס (וסט, פרגמנטים [לעיל, הערה 14] קטעים 2, 4, עמ' 282–285), אך בקטעים אחרים מופיע שם התואר *πρωτος*, 'ראשון', עם פועל עשייה, כגון מרקלבך־וסט (לעיל, הערה 6), קטע 205, שורה 6; וסט, פרגמנטים, שם, קטע 30, עמ' 246–247 (Pausanias IX, v, 8), או *εὐρών*, 'אשר גילה/המציא', כגון Pausanias II x, 3.

הפיניקית בתור רשימה גנאלוגית אשר גם האלים מתוארים בה בתור בני אדם.¹⁸ כאן מבחין דרשן בשלושה יסודות: יסוד קוסמולוגי, המציג את הרוח (פולפיה) ואשתו (בָּאָאוּ) וצאצאיהם, מסורות גנאלוגיות מקומיות הנוגעות בעיקר לצור וצידון, וצאצאיו של אֵל. ממצאים ראשונים נזכרים בכל הפסקאות הללו, אך המחבר מתמקד באלה המופיעים ברשימה הגנאלוגית, כגון הפסוֹרְנִיּוֹס ('אשר תחת השמיים'), הוא סְמְרוֹמוֹס, המייצג את 'שמיים רמים' (היא שכונה בצור), אשר בנה את העיר צור והמציא את הבקתות העשויות קני סוף וגומא; ואת אחיו אוסוס המסמל את אושו, העיר היבשתית של צור, אשר המציא את הלבוש העשוי עורות ואף היה הראשון להפליג בים.¹⁹ בין צאצאיו של הפסוֹרְנִיּוֹס מופיעים הצייד והדייג הראשונים ומספר דמויות הידועות כאלים. כֹּסוֹר, המוצג כממציא הכשפים, תואם את שמו של אומן האלים בכתבי אוגרית, פְּתֶר־וֹחֶסֶס,²⁰ ויש לציין גם את זוג האחים מישור וצדק, ממציא המלח (לדעת המחבר, אולי על רקע טקס 'ברית מלח'). בגנאלוגיה של אֵל וצאצאיו נזכרים בצד שורה של אלים²¹ גם בתו של אל הים, היא צידון, ממציאית השירה.

לאור הנתונים על אילנות היוחסין בספרות היוונית, במקרא ובסיכומים המובאים בשמו של פילון איש גבל מסיק המחבר, שסוגת 'הממציאים הראשונים' נוצרה במרחב הסורי-הפיניקי, ונוצלה בצורות שונות בידי הסופרים היוונים והמקראיים. ההתעניינות בראשית התרבות האנושית אמנם ניכרת כבר בספרות השומרית, אך סוגה ייחודית זו נוצרה רק בלבנט.

תופעה נוספת שהמחבר מצביע עליה היא מסורת האחים המוצגים כאבות של אומות הנקראות על שמם, מתוך הבלטת המריבה שבין האחים ובמקביל האיבה שבין האומות שהכתוב מכון אליהן. דוגמאות לדפוס זה במקרא מוצא המחבר לא רק בסיפורי יעקב ועשו או יצחק וישמעאל, אלא גם בשני הדודנים אברהם ולוט ובתאומים פרץ וזרח. האחרון נזכר הן כאבי תת-שבט יהודאי (יהושע ז, טו-יז) הן כאדומי (בראשית לו, לג), בדיוק כמו הקנזי (שם טו, יט; לו, יא, טו, כנגד יהושע יד, ו, יד). בסיפור של קין והבל מוצא המחבר עימות בין אחים שאין מאחוריהם אומה, אם

18 עיינו: ש"א ליונשטם, 'פילון מגבל', פרקים, ב, ירושלים תשכ"ט-תשל"ד, עמ' 315-327; Harold W. Attridge and Robert A. Oden Jr., *Philo of Byblos and the Phoenician History*, Washington 1981

19 מן הראוי לציין שהמצאת לבוש העשוי עור מקבילה לפרט בסיפור הגן בעדן – תפירת כותנות העור לכסות את ערוותם של אדם וחווה (בראשית ג, כא). מקבילה נוספת היא האכילה מפירות העץ (שם ב, טז; ג, ו) שנתגלתה על ידי אֵיוֹן (הוא אילומוס, כלומר אל עולם, בראשית כא, לג).

20 כיסוי בעור נזכר גם בפרשת ההסוואה של יעקב בעזרת רבקה ב'ערת גדי העזים', שם כז, טז. ייחוס אומנות הכישוף לאומן האלים מסתבר לאור המוטיב שאת היכלו של בעל בונה פְּתֶר־וֹחֶסֶס באמצעות אש מגית. יצוין שהשם הכפול מופיע בכתבי אוגרית, אך פילון מציין רק את שמו הראשון, כֹּסוֹר. ושמו חבוי הד לשמו השני באזכור אחיו (קטע 11 במהדורה של אטרידג' ואודן [לעיל, הערה 18], ששמו אינו מציין).

21 רשימה זו (קטעים 15-16 במהדורה של אטרידג' ואודן, שם) פותחת באל המכונה אֵלִיוֹס, כלומר 'עליון', אשר הוליד את אורנוס, שמיים, ואת גֵּיָה, ארץ, ומהם נולדו אֵל ואחיו, הכוללים את דגון, המזוהה עם החיטה והמוצג כמי שהמציא את התבואה והמחרשה; וכן את βαίτύλος/ביתאל, אשר נתפס אפוא כאלוהות קדומה ורמת דרג. יצוין שאורנוס (קטע 23) המציא את המצבות (βαιτύλια) בתור אבנים חיות ו'בעלות נשמה' (ἐμψύχους).

כי קין מקביל לשבט הקיני; בן נוסף של הזוג הראשון, שֵׁת, נמצא מקביל לשבט הסותו, שבט נוודים ידוע במדבר הסורי.²² איבה בין שבטים, אך לא בין אחים אפונימיים, עולה מן המקרה של אפרים ומנשה (שופטים ה, א–ג; יב, א–ו). המחבר גם מצביע בקצרה על הדוגמה של עמון ומואב, כבניהן של שתי בנות לוט.

בספרות הגנאלוגית היוונית עימותים בין אחים אפונימיים שכיחים למדי. האיבה שבין הערים קריסה, מדרום לדלפי, ופְּנָאָפָּאוס, שממזרח לעיר זו, מוצגת באילן היוחסין של פְּוֹקִיס בתור מריבה בין אחים, פְּנָאָפָּאוס וקריסוס. העוינות בין אַקְרִיסִיוס מלך אַרְגוֹס ובין אחיו פְּרוֹיטוֹס, שגורש מארצו אך ברבות הימים היה למלך טירינס, שכמו יעקב ועשו נאבקו זה בזה כבר ברחם אימם, מוצגת כסימן לחיכוכים בין שני רכיבים שונים באוכלוסייה של ממלכת ארגוס, החלק הדרומי, שמרכזו ארגוס, והחלק הצפוני, הכולל את טירינס ומיקינה.²³ שתי ערי נמל קדומות, יולקוס שבתסאליה ופילוס שבמערב הפלופונסוס, מסומלות בדמותם של נְּלָאוֹס ופְּלִיאֵס (אלא שלא ידוע על עימות היסטורי בין שתי ערים אלה).²⁴ ניגוד באופי, כמו בסיפור יעקב ועשו, מוצא המחבר גם במסורת היוונית על שני שליטי העיר תְּבֵאִי, אַמְפִּיֹּן וְתוֹס, הראשון איש מקנה והשני נגן כינור, שבנגינתו בנה את חומות העיר. במרחב הפיניקי ניכר, כאמור, זוג האחים סְּמֵרוֹמוֹס, 'שמים רמים', ואוסוס, המסמל את אושו. המחבר מצביע על האפשרות שעשו אינו אלא בבואה של אוסוס, המוצג גם הוא כצייד.²⁵

הנושא האחרון בדיון זה הוא סיפור הייסוד, המציג ייסוד של עיר, ממלכה או יחידה אתנית בעקבות הגירתו של האב המייסד. בעניין זה ניכר הצד השווה בין סיפורי אברהם ויעקב מזה ובין שורה של פרשיות במיתולוגיה היוונית מזה. בסיפורים אלה מוצא המחבר תבנית משותפת הכוללת יציאה מערש תרבות קדום, כגון אור כשדים או חרן, הגעה אל מקום חדש שבו האב המייסד שוהה כגֵּר בקרב התושבים המקומיים, רכישת זכות על הקרקע בדרכים שונות, ולבסוף קבלת מעמד של אבי אומה או עיר/ארץ, כגון אזורי חברון ובאר־שבע בסיפורי אברהם.²⁶ תבנית דומה ניכרת ברובד הראשוני של סיפור יעקב.²⁷ גם הוא הגיע מחרן אל כנען ואף השתקע בה, כפי שמסתבר לאור שורה של מסורות הסוטות מן המסורת העיקרית שבסיפורי יוסף ויציאת

22 על שבט הנוודים סותו (שֵׁת לפי המקרא, במדבר כד, יז) עיינו: וסרמן ובלוך (לעיל, הערה 4), עמ' 357–356, ושם ספרות.

23 ג'ונתן הול מוצא כאן סימנים לתחרות בין שתי שושלות אלטרנטיביות. עיינו: Jonathan Hall, *Ethnic Identity in Greek Antiquity*, Cambridge 2001, pp. 94–95

24 ידועה האיבה שבין אטראוס, שליטה של מיקנה, ובין אחיו תיאסטס, אך לא ברור אם יש לה שורשים מדיניים פרט לבעיה של חלוקת הירושה.

25 המחבר (עמ' 198) מצביע על כך שאין מסורות הקושרות בין ציד ובין אדום. יצוין שהמסורות על עשו בבראשית לב–לג מציבות אותו בעבר הירדן (כנגד כה, ל), אך לא באדום או בשעיר. עיינו: Martin Noth, *Überlieferungsgeschichte des Pentateuch*, Stuttgart 1948, pp. 104–105, 210

26 את הרמזים למקומות בצפון, כגון שכם ובית־אל, מייחס המחבר (עמ' 205) להשפעת סיפורו של יעקב.

27 את הסיפור על הולדת יעקב ועל יחסו ליצחק ורבקה מציג המחבר (עמ' 206–207) כתוצאה של שילוב בתור תת־מחזור במסגרת המקיפה של סיפורי האבות.

מצרים.²⁸ המחבר מצביע גם על הגירה וכיבוש בסיפורי עשו וכן בהערות האטיולוגיות המשולבות בפרקים ב-ג שבספר דברים.

בצד היווני נזכרים קסותוס, בנו של הֶלֶן, שעבר לאתונה ונשא שם את בת המלך לאישה, וברבות הימים הפך למלכה של העיר, ודְנָאוֹס, שהגיע ממצרים אל ארגוס וקיבל שם את המלוכה. תשומת הלב מוקדשת בעיקר לקְדָמוֹס, שהגיע מפיניקיה בחיפושיו אחרי אורֶפָה, נשתקע תחילה בתְרָקִיָה אך עבר משם אל בּוֹיֹטִיָה וייסד את תְּבַאִי. בני המקום נוצרו לפי מסורת זו בידי קדמוס שגבר על נחש, זרע את שיניו באדמה, ואלה היו לבני אדם, תושבי תבאי הראשונים.²⁹ דיון נפרד עוסק בסיפור הגירתו של חוזה העתידות מופסוס, אחרי מלחמת טרויה. הוא הוליד חבורת לוחמים יוונים דרומה ומזרחה והגיע בסופו של דבר אל קיליקיה, ושם ייסד מספר ערים הנקראות על שמו. המחבר מצביע על מספר כתובות מאזור זה (שמרכזו העיר אֲדֶנָה) שבהן נזכרים 'בת מפש' בפניקית ו'בית מוקסס' בלובית.³⁰ אגדת הגירה זו יונקת אפוא ממצייאות היסטורית אותנטית.

דיון זה מוביל את המחבר אל המסקנה שלסיפורי ההגירה היווניים והמקראיים יש צדדים שווים רבים, ובעיקר ההכרה שקבוצות אתניות שונות הגיעו אל מקומן הנוכחי בדרך של הגירה. צד שווה נוסף הוא נושא השיבה, אשר ניכר במקרא בסיפור יציאת מצרים והחזרה אל ארץ כנען, וביוון, למשל, בסיפור דְנָאוֹס, אשר לפי המיתוס חזר אל יוון שממנה גורשה אם השושלת בידי האלה הֶרָה. בתודעת ההגירה רואה המחבר ניגוד מובהק לשאיפה הטבעית להיחשב בני המקום האוטוכתוניים. הוא מוצא בכך עדות להתפתחותן של ממלכות זעירות חדשות לאחר התמוטטות המלכויות הגדולות של האלף השני לפני סה"נ, מתוך שאיפה להתבדלות ממשטרים אלה.

הפרק המסכם סוקר את תולדות 'סיפור המוצא' ברשימת המלכים השומרית, במסורות השמיות-המערביות דוגמת רשימת 'שבעה עשר מלכים יושבי אוהלים', ובגיבורים האפונימיים שבספר בראשית ובגנאלוגיות היווניות. מסקירה זו עולה, שסיפור המוצא לא השתלשל באופן ישיר מרשימת המלכים, על אף הצדדים השווים ביניהם. את התהוותה של סוגה זו מציב המחבר בתקופת צמיחתן של הממלכות הזעירות בלבנט, בתחילת האלף הראשון לפני סה"נ. כמו סיפור

28 דרשן (עמ' 205, 208–210) מצביע על הפסקאות על אודות יהודה ואפרים שבדברי הימים א' ב, ג-נה; ז, ב; ועל בראשית מח, ד, טז, כב; ג, ה; ועל 'בארו של יעקב' שבשכם (הבשורה על פי יוחנן ד, ה-1). ואולם, ייתכן שבעל דברי הימים נמנע מלהציג את יציאת מצרים מכיוון שרעיון השעבוד היה מנוגד לדרכו התאולוגית, שלפיה כל אסון נובע מחטא, ולחטא כעין זה אין זכר בסיפור השעבוד. ועיינו: יאירה אמית, 'מקומה של מסורת יציאת-מצרים בספר דברי-הימים', תעודה, ב (תשמ"ב), עמ' 139–155. בסיפור יעקב יש להבחין בין שני עולמות טקסטואליים. בעולמו של יעקב אכן אין טעם רב למתנות שחילק לנכדיו (אם אנו אומנם מניחים שיעקב היה מודע לכך שבניו ונכדיו יישארו לעולם במצרים). בעולמו של קהל הנמענים, קוראים ושומעים, אין בעיה בהבטחה זו, שהרי בסופו של דבר הקהל מכיר את המקומות ויודע שבני יוסף מתגוררים בהם.

29 מוטיב וריעת שיני הנחש ההופכות לבני אדם קרוב לאבנים שהשליך דאקליון והיו לבני אדם (Apollodorus, *Library* I vii, 2). בשני המקרים הגיבור הוא המלך וחפצים המונעים אל האדמה הופכים לנתיניו.

30 למשל בכתובת אזור (J.D. Hawkins; [KAI [above, n. 4] 26 A II, lines 14–15); עיינו: J.D. Hawkins and A. Morpurgo Davies, 'On the Problems of Karatepe: The Hieroglyphic Text', *Anatolian Studies*, 28 (1978), pp. 103–119, esp. p. 117 (line LVIII)

המבול, גם הכתיבה הגנאלוגית נקלטה ביוון 'בתקופה המזרחית', במאה השביעית. בספרות המקרא עברו אילן היוחסין וסיפור המוצא המתמקד בגיבור בודד עיבוד עמוק, ונוצר סיפור מוצא מקיף הכולל שורה של דורות. לא אוספי אגדות מעמיד דרשן בתשתית סיפורי התורה ולא מקבצי פרגמנטים, אלא אילנות יוחסין וסיפורי מוצא, על ייסוד בתי אב, שבטים ויחידות אתניות שונות. הסיפורים שנוצרו על יסוד מסורות אלה מבטאים את תפיסת הוהות של מחבריהם.

כאן עולה השאלה: האם המונח 'עיבוד עמוק' חזק ומקיף דיו להצגת ההבדל בין רצף הדורות שבסיפורי האבות ובין סיפורי מוצא וכתיבה גנאלוגית? ביוון, כמו בישראל, רצף הדורות המאפיין את הכתיבה הגנאלוגית הוא העיקר, והסיפורים משולבים בו באמצעות רמזים קצרים, על דרך הסיכום (במדבר כו; בראשית לו). בסיפורי האבות שרשרת הדורות פשוטה בתכלית, והרצף העלילתי נובע בעיקרו מסיכומים שונים ששורשיהם בתוך המשפחה עצמה (יעקב מול עשו ולבן ואף מול בני לבן; יעקב מול בניו שלו) או בקושי לבחור יורש ובסכנה לאבדו (אברהם מול לוט, מול שרה ומול גורל בניו). המושג 'כתיבה גנאלוגית' תואם אפוא את רשימות היחס היבשות שברובד הכוהני, אך ספק אם הוא הולם למערכת המורכבת, מבחינה עלילתית וערכית, של סיפורי האבות.

הוא הדין במושג 'סיפור מוצא'. בהוליכו את הגיבור מאתר מוצאו אל מקום היעד מקשר סיפור זה את הקבוצה האתנית המזוהה עם הגיבור במקומו ה'חדש' אל היוקרה האופפת את אתר המוצא. כן הדבר בסיפורו של איניאס, המקנה את יוקרתו לבני בית יוליוס, בית האצולה שאליו מתייחסים יוליוס קיסר והקיסר אוגוסטוס.³¹ כן הוא בסיפורי הקולוניזציה היווניים, שכן אנשי המושבות שמרו על נאמנות לעיר האם.³² קשה להבחין בהיגיון כעין זה בסיפורי אברהם ויעקב, ולא כל שכן בסיפור שעבוד מצרים. לפיכך, התאוריה שיסודם של סיפורי האבות בסיפורי מוצא ובכתיבה גנאלוגית מחייבת להניח שסיפורים אלה עברו טרנספורמציה רדיקלית ביותר.

תהיה זו אין בה כדי לגרוע מן ההערכה לדיון המפורט שלפנינו. בספר זה גיא דרשן מציג לפני הקורא סינתזה מקיפה, המעמידה באור חדש הן את הצדדים השווים בין ספרות המקרא ובין שירת העלילה היוונית הן את סיפורי ספר בראשית, החל מפרשת המבול ומן הפרשיות שקדמו לו וכלה בסיפורי יעקב ויציאת מצרים. הפרטים המובאים מחיבורו של פילון איש גבל מספקים יסוד איתן לטענת המחבר, שמקורם של הצדדים המשותפים אינו בהשפעה ישירה אלא בתיווך התרבותי של ערי החוף באגן המזרחי של הים התיכון. לאור הפירוט העשיר והדיון המתודי המאפיינים מחקר זה נראות המסקנות הנובעות ממנו מבוססות היטב, ביחוד לאור הטיעון שההבדלים בין המסורת המקראית ובין הכתובים היווניים נובעים מן השוני הדתי והחברתי בין שתי תרבויות אלו.

31 עיינו, למשל: T.P. Wiseman, 'Legendary Genealogies in Late-Republican Rome', *Greece & Rome*, 21 (1974), pp. 153–164; Eduard Norden, 'Vergils Aeneis im Lichte ihrer Zeit', idem, *Kleine Schriften zum klassischen Altertum*, Berlin 1966, pp. 358–421, Richard א.esp. pp. 363–369, 393–407, 420–421

F. Thomas, *Virgil and the Augustan Reception*, Cambridge 2004, pp. 25–54

32 עיינו: A.J. Graham, *Colony and Mother City in Ancient Greece*, Manchester 1964, pp. 5–14, 72–107, 129–153, 157–165, 163–162

CONTENTS

- 5 Yosef Marcus: Restrictions on Entering the Temple: From the Bible to the Tannaitic Literature
- 31 Moshe Yagur: Ezra in Ashkelon: A Medieval Local Tradition in Its Geo-Political Context
- 57 Benjamin Brown: The Ostroh Conflict and the Circle of the Ba'al Shem Tov: A 'Dress Rehearsal' for the Conflict between Hasidim and Misnagdim?
- 99 Oz Bluman: On the Characterization of Hillel Zeitlin as a Penitent
- 121 Udi Carmi: *The Encyclopedia of Sports and Body Culture* and the Formative Effect of Canonical Literature on Body Culture in Israel

Books and Reviews

- 145 Frank Polak: Stories of Origins between the Bible and the Greek Culture (on: Guy Darshan, *After the Flood: Stories of Origins in the Hebrew Bible and Eastern Mediterranean Literature*)
- 154 Asaf Yedidya: The Second Chapter of the Study of Orthodoxy (on: Yosef Salmon, *Keeping Divine Law: Orthodoxy and Ultra-Orthodoxy*)
- 159 Ada Gebel: The Study of Ultra-Orthodox Society: The Case of the Agudat Israel Workers Movement (on: Yossef Fund, *Religious Proletarians Unite!: Poalei Agudat Israel – Ideology and Policy*)

165 Research

169 Books Received

IV Summaries

ZION

Editors:

SHMUEL FEINER, MIRIAM FRENKEL,
NADAV NA'AMAN, VERED NOAM

Editorial Secretary:

YEHEZKEL HOVAV

VOLUME LXXXVI • 1 • 2021

A QUARTERLY FOR RESEARCH IN JEWISH HISTORY
THE HISTORICAL SOCIETY OF ISRAEL • JERUSALEM